

УДК: 579: 656.835.91: 737.23

В. Ю. БАРШТЕЙН

Державна установа «Інститут харчової біотехнології та геноміки
Національної академії наук України,
вул. Осиповського, 2-а, Київ, 04123, Україна,
тел.: +38 (044) 462-72-59, e-mail: ihtbar@rambler.ru

ОДЕСЬКІ МІКРОБІОЛОГИ В ІНСТИТУТІ ПАСТЕРА. ПАМ'ЯТКИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена одеським мікробіологам, які працювали або стажувалися у всесвітньо відомому Інституті Пастера. Розповідь проілюстровано пам'ятками матеріальної культури, перш за все, настільними медалями та філателістичною продукцією Росії, Республіки Чад, СРСР, Індії, Ізраїлю, Франції, Молдови, Придністровської Молдавської Республіки.

Ключові слова: Інститут Пастера, мікробіолог, настільна медаль, філателістична продукція.

Яскравою та цікавою сторінкою наукового співробітництва Російської імперії та Франції є спільна робота вчених-біологів у всесвітньо відомому Інституті Пастера. Знайомство з матеріалами документальної виставки «Российские биологи в Институте Пастера», яка пройшла трохи більше року тому у Виставковому залі Архіву Російської академії наук в Москві [10] викликало відчуття деякого незадоволення. З одного боку, герої цієї виставки дійсно були громадянами Російської імперії, з іншого, багато з них були вихідцями з України, зокрема одеситами. Під одеситами ми розуміємо в цій публікації народжених в цьому прекрасному місті, тих, хто тут навчався або працював. Інший привід для незадоволення виставкою – мінімальна присутність серед 300 експонатів пам'яток матеріальної культури, перш за все об'єктів, які вивчають спеціальні історичні дисципліни: нумізматику, філателію. Можна згадати тільки дві настільні медалі присвячені самому Луї Пастеру та дві настільні медалі присвячені І. І. Мечникову [10].

Мета публікації — розповідь про роботу та стажування одеських мікробіологів в Інституті Пастера із введенням в науковий обіг речових джерел – пам'яток матеріальної культури.

Найвидатнішим серед Одеських вчених був лауреат Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини (1908) «За праці з імунітету» Ілля Ілліч Мечников (1845–1916), один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології.

© В. Ю. Барштейн

З Одесою пов'язана робота Мечникова в Імператорському Новоросійському університеті (надалі — ІНУ) приват-доцентом та штатним доцентом в 1867–1868 рр. та ординарним професором, завідувачем зоологічного кабінету з лабораторією та музеєм в 1870–1882 рр. [11]. У 1886–1887 рр. Ілля Ілліч завідував організованою ним (разом із М. Ф. Гамалією та Я. Ю. Бардахом) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією (нині — Український науково-дослідний проти-чумний інститут ім. І. І. Мечникова).

З 1888 р. Мечников працював в Інституті Пастера в Парижі (1888–1916 рр. — завідувачем лабораторії, з 1905 р. — заступником директора).

Ілля Ілліч став засновником великої наукової школи. Серед його послідовників: М. Ф. Гамалія, Я. Ю. Бардах, К. Д. Заболотний, О. М. Безредка, Л. О. Тарасевич, М. Я. Чистович, Ф. Я. Чистович та інші біологи і лікарі.

Крім вищезгаданих медалей — експонатів виставки, І. І. Мечникову присвячена значна кількість медалей (СРСР, Україна, Португалія), монета (Україна), філателістична продукція (СРСР, Франція, Румунія) [2, 5, 6].

Медаль ім. І. І. Мечникова «За вклад в укрєплення здоров'я нації» (За внесок у зміцнення здоров'я нації) заснована Президією Російської академії природничих наук (рис. 1, 2) та створена І. І. Копиткіним.

Виглядає дещо екзотичним, що пошта центральноафриканської Республіки Чад присвятила серію поштових блоків видатним російським натуралістам, біологам (2010 р.). Серед них і блок, присвячений І. І. Мечникову (рис. 3). Крім зображення вченого на тлі пейзажу, блок складають шість поштових марок з метеликами та грибами.

Рис. 1. Медаль ім. І. І. Мечникова
Російської академії природничих наук
(аверс)

Рис. 2. Медаль ім. І. І. Мечникова
Російської академії природничих наук
(реверс)

Рис. 3. Поштовий блок Республіки Чад. І. І. Мечников

Вище ми згадували Миколу Федоровича Гамалію (1859–1949) – видатного українського і радянського мікробіолога та епідеміолога, почесного академіка АН СРСР. Він народився в Одесі, закінчив ІНУ (1880) та працював в Одесі ординатором у лікарні Й. Й. Мочутковського.

В 1885 р. Гамалія знайомився з Інститутом Пастера, отримавши на конкурсній основі право на відрядження для поглиблення досвіду в галузі бактеріології. Протягом року він вивчав в лабораторії Луї Пастера сказ.

В 1886 р. за сприяння Пастера **М. Ф. Гамалія був серед засновників** першої в Росії (і другої в світі) бактеріологічної станції (про яку ми писали вище) і вперше в Росії здійснив вакцинацію людей проти сказу.

Наступні п'ять років Гамалія доклав чимало зусиль захищаючи справу Пастера у боротьбі з реакційними науковцями. Він набував неоціненного теоретичного і практичного досвіду розриваючись між Парижем і Одесою.

У 1899 р. Микола Федорович заснував та до 1908 р. був директором Бактеріологічного інституту в Одесі. В 1901–1902 рр. Гамалія керував протиепідемічними заходами під час спалаху чуми в Одесі [3, 5].

Миколі Федоровичу Гамалії присвячені медалі, філателістична продукція (СРСР, Росії), художній маркований конверт (ХМК) Укрпошти [3, 5].

З 1930 до 1938 рр. М. Ф. Гамалія був науковим керівником Центрального інституту епідеміології і мікробіології у Москві (зараз інститут носить його ім'я). Цьому науковому закладу присвячена медаль (60 мм, томпак, скульптор — М. Акімушкін), на аверсі якої — чудовий портрет ученого та його факсиміле (рис. 4). Реверс — текстовий (рис. 5).

Рис. 4. Медаль (СРСР, аверс)
М. Ф. Гамалія

Рис. 5. Медаль (СРСР, реверс)
М. Ф. Гамалія

Крім І. І. Мечникова і М. Ф. Гамалії в організації Одеської бактеріологічної станції брав участь та в 1888–1891 рр. очолював її український мікробіолог, бактеріолог, інфекціоніст Яків Юлійович Бардах (1857–1929), все життя якого було пов'язане з Одесою, де він народився. Бардах закінчив ІНУ (1880), з 1895 р. працював в ньому як приват-доцент (1895–1917) та професор (1917–1920). В ІНУ він заснував наукову школу загальної мікробіології. Наукові праці Бардаха присвячені вивченню збудників сказу, дифтерії, черевного і поворотного тифів тощо. У 1891–1893 рр., незалежно від німецького та французького бактеріологів Е. Берінга та Е. Ру, він першим в Росії одержав антидифтерійну сироватку з крові собак. В 1903 р. Бардах організував в Одесі одну з перших в Російській імперії Станцію швидкої медичної допомоги, яку очолював до кінця життя.

В Інституті Пастера Бардах стажувався в 1890 р. Треба відзначити, що Луї Пастер високо оцінював наукову діяльність Бардаха. Яків Юлійович отримував запрошення очолити відділ в Інституті Пастера в Парижі,

Рис. 6. Я. Ю. Бардах.
Шарж М. Линського

стати директором Пастерівського інституту в Ріо-де-Жанейро, але все життя залишався вірним Батьківщині і рідному місту [8].

На початку ХХ ст. відомим одеським карикатуристом, журналістом, автором пародій та кіносценаріїв Михайлом Линським був створений чудовий шарж на Я. Ю. Бардаха (рис. 6) [9].

Саме під керівництвом Я. Ю. Бардаха виконав в 1889 р. свою першу наукову роботу «Про мікроби снігу» молодий співробітник Одеської бактеріологічної станції, в майбутньому – видатний український мікробіолог та епідеміолог Данило Кирилович Заболотний (1866–1929), про якого вже розповідали

на сторінках журналу [4]. З Одесою Заболотного пов’язує навчання в Рішельєвській гімназії, в ІНУ та робота ректором Одеської медичної академії (інституту) (1921–1922). У 1897 р. Данило Кирилович працював в Інституті Пастера.

Ім’я наступного вченого стало більш-менш відомим в СРСР в 60-х роках ХХ ст. Між тим, 19 серпня 1899 р. видатний російський письменник, лікар А. П. Чехов писав про В. А. Хавкіна в листі до О. С. Суворіна: «В Росії це найбільш невідома людина, а в Англії його давно прозвали великим філантропом» [12]. Володимир Аронович Хавкін (Валдемар Мордехай Волф Хавкін, 1860–1930) — видатний мікробіолог і бактеріолог, закінчив ІНУ, працював в зоологічному музеї при зоологічному кабінеті кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології на природничому відділенні фізико-математичного факультету.

В 1889–1893 рр. Хавкін працював в лабораторії І. І. Мечникова в Парижі. У Франції В. Хавкін винайшов протихолерну вакцину, яку попередньо випробував на собі. Російський уряд відмовився від допомоги Хавкіна. На прохання Британського уряду він був направлений до Індії як державний бактеріолог для боротьби з холерою. За два роки він налагодив виробництво вакцини. Було вакциновано понад 4 мільйона людей (за безпосередньою участю Хавкіна — 42000). В 1896 р. Хавкін створив першу в історії вакцину проти чуми, яка дозволила зменшити смертність

від бубонної чуми в 15 разів. Він був призначений головним бактеріологом Індії та директором Бомбейської протичумної лабораторії. Пізніше ця лабораторія була перетворена в Інститут Хавкіна.

Саме будівля Інституту Хавкіна зображена на ХМК Індії з маркою, на якій зображений В. А. Хавкін (рис. 7). Портрет ученого та його автограф зображені на поштовій марці Ізраїлю та купоні до неї (рис. 8).

Рис. 7. ХМК Індії (1964). В. Хавкін

Рис. 8. Марка Ізраїлю (1994).
В. Хавкін

Ще один учень та співробітник І. І. Мечникова — видатний український мікробіолог та імунолог Олександр Михайлович Безредка (1870–1940) народився в Одесі. В 1892 р. він закінчив ІНУ. Як і Хавкіну, Олександр Михайловичу наполегливо пропонували вихреститися, тобто перейти в християнство, відмовившись від віри батьків. Як і Хавкін, він вибрав еміграцію і з 1893 р. і до кінця життя спочатку навчався у медичному коледжі (до 1897 р.) при Паризькому університеті, а далі працював у Парижі, в Інституті Пастера асистентом, професором, завідувачем лабораторії і з 1916 р. — заступником директора (після І. І. Мечникова).

Основні наукові праці Безредки присвячені проблемі імунітету. Він відкрив спосіб місцевої імунізації, який широко використовується для профілактики низки інфекційних захворювань, вивчав механізми розвитку інфекції в організмі, специфічність сприйнятливості до мікробів різними клітинами, створив учення про рецептивні клітини й антивіруси, виділив і дослідив токсин черевнотифозної бактерії, дослідив участь в імунітеті лейкоцитів, вивчав лейкотоксини й антилейкоцитарну сироватку, увів термін — анафілактичний шок, з'ясував роль нервової

системи в розвитку анафілактичного шоку, розробив метод запобігання цьому шоківі при сироватковому лікуванні (метод Безредки), розробив принципи десенсибілізації [1].

Медаль, пов'язана з ім'ям О. М. Безредки, хоча зображений на ній інший видатний вчений, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини (1928), французький лікар, бактеріолог і паразитолог Шарль Жюль Анрі Ніколь (фр. *Charles-Jules-Henri Nicolle*; 1866–1936) викарбувана на честь 25-річчя Інституту Пастера в Тунісі, який створив та очолив Ніколь (рис. 9). Унікальність цієї медалі в тому, що вона була вручена Олександровичу Безредці, який був на той час заступником директора Інституту Пастера в Парижі. В нижній частині реверсу медалі (рис. 10) вигравіруваний напис: «Prof. BESREDKA» (Проф. БЕЗРЕДКА).

Рис. 9. Медаль (Франція). 25-річчя Інституту Пастера в Тунісі (аверс)

Рис. 10. Медаль (Франція). 25-річчя Інституту Пастера в Тунісі (реверс)

Видатний український мікробіолог, імунолог, епідеміолог, патолог і організатор охорони здоров'я та медичної науки, академік Всеукраїнської академії наук (1926 р., спеціальність — загальна патологія, прикладна мікробіологія) Лев Олександрович Тарасевич (1868–1927) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1891). Продовжив свою освіту він у Петербурзькій військово-медичній академії та в Парижі (1897).

У 1900–1902 рр. Лев Олександрович працював в Інституті Пастера, виконав докторську дисертацію в лабораторії Мечникова, чийм улюбленим учнем він був.

Певний період багаторічної викладацької діяльності Тарасевича пов'язаний з Одесою. В 1902–1907 рр. він — прозектор та, згодом — приват-доцент кафедри загальної патології ІНУ.

У 1918–1927 рр. Тарасевич був головою Вченої медичної ради Наркомату охорони здоров'я РРФСР. Він головував на всіх Всеросійських з'їздах бактеріологів, епідеміологів і санітарних лікарів.

Основні наукові праці вченого стосуються проблем медичної мікробіології, епідеміології та імунології. Він вивчав функцію ретикуло-ендотеліальної системи, походження гемолізину. Дослідження останніх сприяло розвитку вчення про роль ретикуло-ендотеліальної системи в імунитеті та вчення про анафілаксію. Тарасевич приділяв багато уваги питанням протиінфекційної вакцинації, був ініціатором і організатором вакцинації проти черевного тифу і холери в роки першої світової війни, сприяв впровадженню вакцинації проти туберкульозу [7].

Народився Л. О. Тарасевич у Тирасполі (на той час — Херсонська губернія), тому не дивно, що філателістичну продукцію, присвячену йому випустили поштові відомства двох країн: Молдови (рис. 11) та Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) — самопроголошеного державного утворення (рис. 12, 13).

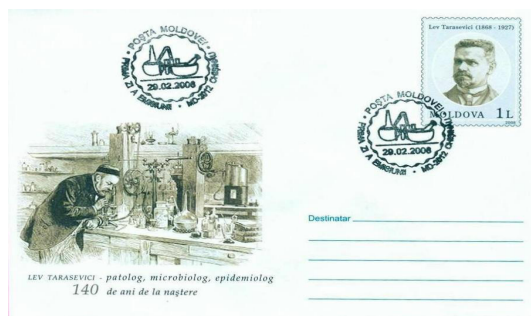

Рис. 11. ХМК Молдови. 140 років з дня народження Л. О. Тарасевича (2008)

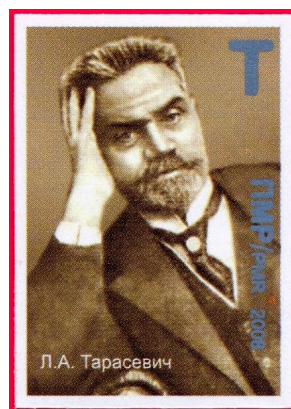

Рис. 12. Марка ПМР. Л. О. Тарасевич (2008)

Рис. 13. Поштовий блок ПМР. 140 років з дня народження Л. О. Тарасевича (2008)

За ініціативою Л. О. Тарасевича в 1918 р. був створений Державний контрольний інститут сироваток і вакцин, який відіграв важливу роль у широкому впровадженні профілактики інфекційних захворювань. У наш час це Державний науково-дослідний інститут стандартизації та контролю медичних біологічних препаратів ім. Л. О. Тарасевича (ДІСК ім. Л. О. Тарасевича). Цьому науковому закладу, який Тарасевич очолював до кінця життя, присвячена настільна медаль (рис. 14, 15).

Рис. 14. Медаль (СРСР, аверс). ДІСК ім. Л. О. Тарасевича

Рис. 15. Медаль (СРСР, реверс). ДІСК ім. Л. О. Тарасевича

Формат журнальної статті та відсутність відповідних пам'яток матеріальної культури не дозволили нам розповісти про всіх одеських мікробіологів, доля яких була пов'язана з Інститутом Пастера. Деякі з них залишились поза нашою увагою, наприклад: М. В. Вейнберг (1868–1940) — видатний мікробіолог, спеціаліст з анаеробних інфекцій, один з першовідкривачів збудника газової гангрени, член Французької медичної академії, який народився в Одесі, вчився в ІНУ, закінчив медичний факультет Паризького університету, з 1900 р. до кінця життя працював в Інституті Пастера, спочатку — у Мечникова, згодом — завідувачем лабораторії, відділом анаеробів; Л. Л. Гейденрейх (1846–1920) – бактеріолог, чий основні наукові праці мають відношення до мікробіології, інфекційної патології, військово-санітарної справи, що працював в Інституті Пастера, а з 1903 по 1911 рр. був головним лікарем Одеського окружного шпиталю.

Пам'ятки матеріальної культури Росії, Республіки Чад, СРСР, Індії, Ізраїлю, Франції, Молдови, Придністровської Молдавської Республіки, більшість з яких введена в науковий обіг вперше, допомогли нам розповісти про цікаву сторінку історії української науки — роботу та стажування одеських мікробіологів у всесвітньо відомому Інституті Пастера. Публікація може стати своєрідним додатком у вивченні історії біологічної науки.

Список використаної літератури

1. *Бабий Т. П.* Биологи. Биографический справочник [Текст] /Т. П. Бабий, Л. Л. Коханова, Г. Г. Костюк та інші.— Киев: Наукова думка. — 1984.— 816 с.
2. *Барштейн В. Ю.* Нобелівські лауреати — вихідці з України, у творах матеріальної культури [Текст] / В. Ю. Барштейн. — Нобелівський рух і Україна. Тернопільський осередок НТШ. Наукові праці. — Тернопіль: 2010. — Т. 5.— С. 21–29.
3. *Барштейн В. Ю.* Первые шаги вирусологии в памятниках филателии и нумизматики [Текст] / В. Ю. Барштейн // Мікробіологія і біотехнологія. — 2011.— № 3(15). — С. 96–107.
4. *Барштейн В. Ю.* Страницы истории микробиологии в медальерном искусстве [Текст] / В. Ю. Барштейн // Мікробіологія і

- біотехнологія. — 2011.— № 1(13).— С. 86–94.
5. *Барштейн Ю. А.* Медицина в медальєрному мистецтві [Текст] / Ю. А. Барштейн, В. Ю. Барштейн. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2003. — 352 с. — ISBN 966–673–046–4.4.
  6. *Барштейн Ю. А.* Україна — Франція. Переpletення часів і доль (медальєрне мистецтво України) [Текст] / Ю. А. Барштейн, В. Ю. Барштейн // Нумізматика & Фалеристика.— 2003. — № 2. — С. 11–14.
  7. *Грабовская Л. И.* Лев Александрович Тарасевич. 1868–1927 гг. [Текст] / Л. И. Грабовская. — М.: Медицина, 1970. — 110 с.
  8. *Кузнецов В. О.* Професор Яків Юлійович Бардах (1857–1929) / В. О. Кузнецов // Мікробіологія і біотехнологія. — 2009. — № 2(6). — С. 75–96.
  9. *Михаил Линский* [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.arxeolog.com/content/view/58/75>.
  10. *Российские биологи в институте Пастера. Виртуальные выставки Архива РАН* [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://arpan.ru/?q=ru/exposition10>.
  11. *Стойловский В. П.* Нарис з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету [Текст] / В. П. Стойловский, Т. А. Богачик, Л. В. Рясіков // Вісник Одеського національного університету. Серія Біологія. — 2010. — Т. 15. — Випуск 6.— С. 125–133.
  12. *Чехов А. П.* Собрание сочинений [Текст] / А. П. Чехов.— М.: Государственное издательство художественной литературы.— Т. 12.— С. 336.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2012

В. Ю. Барштейн

Государственное учреждение «Институт пищевой биотехнологии и геномики Национальной академии наук Украины»,
ул. Осиповского, 2-а, Киев, 04123, Украина, тел.: +38 (044) 462-72-59,
e-mail: ihtbar@rambler.ru

**ОДЕССКИЕ МИКРОБИОЛОГИ В ИНСТИТУТЕ ПАСТЕРА.
ПАМЯТНИКИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ**

Резюме

Статья посвящена одесским микробиологам, которые работали или стажировались во всемирно известном Институте Пастера. Рассказ проиллюстрирован памятниками материальной культуры, прежде всего, настольными медалями и филателистической продукцией России, Республики Чад, СССР, Индии, Израиля, Франции, Молдовы, Приднестровской Молдавской Республики.

Ключевые слова: Институт Пастера, микробиолог, памятная медаль, филателистическая продукция.

V. Yu. Barshteyn

Institute of Food Biotechnology and Genomics of NASU,
2-a, Osipovskogo str., Kiev, 04123, Ukraine, tel.: +38 (044) 462-72-59,
e-mail: ihtbar@rambler.ru

**MICROBIOLOGISTS OF ODESSA IN THE PASTEUR INSTITUTE.
MONUMENTS OF MATERIAL CULTURE**

Summary

The article is devoted to the microbiologists of Odessa, that worked or worked on probation in the worldwide known Pasteur Institute. The story is illustrated with monuments of material culture, first of all, the art medals and philatelic products of Russia, Republic of Chad, USSR, India, Israel, France, Moldova, Transdnistria.

Key words: Pasteur Institute, microbiologist, art medal, philatelic products.